

BOŻENA A. CZECH-JEZIERSKA
Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Powojenne losy nauczania prawa rzymskiego w Polsce Ludowej (1944–1989)¹

Abstract

The Post-war Fate of the Teaching of Roman Law in the Polish People's Republic (1944–1989)

The article presents the difficult history of the teaching of Roman law in Poland in the period of 1944–1989. The standards concerning the education of lawyers favoured by the socialist authorities aimed at making it more practical. People's Poland needed lawyers with the “proper” world-view. At that time the ideology of the socialist regime played a great role in politics. The Soviet ideology rejected Roman law as the law of a slavery-based system in which private property dominated. Consequently, the state socialist authorities in Poland opposed the study of Roman law and tried to eliminate it from the university curriculum. Despite these difficulties and pressures, Roman law as a university subject was still taught in centers of legal education between 1944 and 1975. In 1975, following the reform of law studies in Poland, the subject was incorporated into the history of law curriculum and disappeared as an autonomous discipline for six years. Roman law was reintroduced into the law curriculum in 1981, when universities in Poland gained more freedom in this respect. Since then it has been taught mainly in the first year of studies, though the scope of its teaching has been narrower than it was in the inter-war period. The relation between Socialist law and Roman Law is still an interesting subject, and it is worth a further and more in-depth examination.

Key words: jurisprudence in Poland, history of Poland, legal history, Roman Law.

Słowa kluczowe: orzecznictwo w Polsce, historia Polski, historia prawa, prawo rzymskie.

---

¹ Artykuł jest częścią cyklu publikacji z zakresu dziejów romanistyki w Polsce Ludowej. Określenie „Polska Ludowa”, mające zabarwienie propagandowe, jest używane w literaturze dla podkreślenia wpływu ideologii na politykę „władzy ludowej” w stosunku do ustroju państwa i jego systemu prawnego. Oficjalne nazwy państwa w tym okresie to „Rzeczpospolita Polska” (1944–1952) i „Polska Rzeczpospolita Ludowa” (1952–1989), aczkolwiek w 1951 r. używano nazwy „Polska Ludowa” także w aktach prawnych. Zob. Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. z 1944 r., Nr 19, poz. 99); Ustawa konstytucyjna z dnia 26 maja 1951 r. o trybie przygotowania Konstytucji Polski Ludowej (Dz.U. z 1951 r., Nr 41, poz. 255); *Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r.* (Dz.U. z 1952 r., Nr 33, poz. 232). Także M. Kallas, A. Lityński, *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000, s. 29, 40–41, 113–116.

Tematyka kształtu studiów prawniczych w przeszłości i obecnie jest wciąż podejmowana przez środowiska akademickie, a także prawników-praktyków². Historycy prawa również niejednokrotnie wypowiadali się w kwestii znaczenia przedmiotów historycznoprawnych dla formacji naukowej przyszłych jurystów³. Nauczanie prawa rzymskiego jako dyscypliny historycznoprawnej o szczególnej roli⁴, a zwłaszcza jego znaczenie w kształceniu prawników oraz miejsce w programach studiów prawniczych, było również dyskutowane przede wszystkim przy okazji reformowania tychże studiów⁵. Współcześnie wydaje się, że należałoby się zgodzić z oceną Jana Kodrębskiego, że „nie ma już potrzeby bronić prawa rzymskiego przed motywowanymi ideologicznie atakami”⁶. Potrzebę taką z pewnością musieli odczuwać romaniści w Polsce Ludowej. Koniecznością stało się podjęcie wysiłku uzyskania odpowiedzi na pytanie dotyczące potrzeby i celowości wykładu prawa rzymskiego dla prawnika socjalistycznego, a przy tym znaczenia tego przedmiotu dla ówczesnej dogmatyki prawa. Ideologia sowiecka zasadniczo nie znajdowała miejsca dla prawa rzymskiego w systemie prawnym, który odrzucał rozwój własności prywatnej na rzecz szerokiej ingerencji państwa w stosunki prywatno-prawne, a – co może nawet istotniejsze – nie dopuszczał wpływów ze strony zasad prawnych państwa ustroju niewolniczego, sprzecznego z ideą socjalizmu⁷. Polemika przybierała na sile zwłaszcza w momentach przełomowych, gdy prawo rzymskie na wydziałach prawa było marginalizowane lub nawet likwidowane.

² Na temat przygotowania absolwentów prawa do zawodów prawniczych wypowiedziała się m.in. ostatnio prof. Małgorzata Gersdorf, Pierwszy Prezes Sądu Najwyższego, poruszając także problem zdawalności egzaminów na aplikację: „[...] my nie każemy wkuwać przepisów, ale wcale nie dlatego, że byśmy nie chcieli – bo wyniki tych egzaminów jednak trochę nas bolą – tylko historycy prawa nam na to nie pozwalają. Mówią, że to jest uniwersytet i mamy uczyć myślenia”. Zob. A. Pawlak, *Pozytywnie o sędziach. Wywiad z prof. Małgorzatą Gersdorf, Pierwszym Prezesem SN*, „Na Wokandzie” 2015, t. 23, nr 1, s. 41.

³ Zob. np. G. Kowalski, *O miejsce historii prawa w programie studiów uniwersyteckich. Polemika między Oswaldem Balzerem a Juliuszem Makarewiczem*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. LVI, z. 2, s. 345–362; M. Pyter, *Miejsce dyscyplin historycznoprawnych w wykształceniu jurydycznym w okresie międzywojennym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004, t. 14, z. 1, s. 105–127.

⁴ Zob. np. A. Dębiński, *Prawo rzymskie a kultura prawna Europy* [w:] *Prawo polskie. Próba syntezy*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2009, s. 39–54; M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie: historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003; W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.

⁵ Zob. M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie: historia...*, s. 125–148; W. Wołodkiewicz, *Czy prawo rzymskie będzie istnieć? Uwagi na marginesie nowych prac nad reformowaniem studiów wyższych*, „Palestra” 2012, nr 9–10, s. 203–212; *idem*, *Nauczanie prawa w II Rzeczypospolitej*, „Życie Szkoły Wyższej” 1973, t. 21, nr 6, s. 103–122; *idem*, *Nauczanie prawa – między wymogami teorii i praktyki* [w:] *Europa i prawo rzymskie...*, s. 74–88. Na temat kształcenia prawników w Polsce Ludowej zob. P. Kładoczny, *Kształcenie prawników w Polsce w latach 1944–1989*, „Studia Iuridica” 1998, t. 35, s. 89–113.

⁶ J. Kodrębski, *Wstęp* do 5. wydania podręcznika K. Kolańczyka, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1997, s. 1.

⁷ Stosunek państw socjalistycznych do prawa rzymskiego, w różnych jego aspektach, stał się przedmiotem wielu interesujących analiz historyków prawa. Zob. np. A. Bosiacki, *Prawo rzymskie w systemach totalitarnych (przypadek ZSRR, Włoch i Niemiec): Zarys problematyki*, „Studia Iuridica” 1999, nr 37, s. 7–13; M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie: historia...*, s. 138–139; *idem*, *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona i Mieczysława Jastruna*, Lublin 2008; J. Sondel, *O współczesnych wartościach prawa rzymskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 8 (1976), s. 85–93; *idem*, *Prawo rzymskie w świecie współczesnym* [w:] *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*, red. P. Berdowski, B. Błahaczek, Rzeszów 2007, s. 426–434; W. Wołodkiewicz, *Reżimy autorytarne a prawo rzymskie* [w:] *Europa i prawo rzymskie...*, s. 93–97.

Aktualna swoboda uniwersytetów w układaniu programu studiów mogłaby sugerować zakończenie wieloletniego dyskursu i ustabilizowanie pozycji prawa rzymskiego także w dydaktyce. Pobieźny przegląd planów i programów na kierunku „prawo” w polskich szkołach wyższych wykazuje jednak, że przedmiot ten nie ma ugruntowanego statusu przedmiotu obowiązkowego⁸. Wydaje się więc, że nadal warto podejmować tematykę zmian programowych studiów prawnych w przeszłości oraz ich skuteczności. Dla romanistów zaś wciąż aktualne pozostaje pytanie o odpowiednie dla prawa rzymskiego miejsce w nauczaniu i jego znaczenie dla formacji światopoglądowej europejskiego jurysty.

Niniejszy syntetyczny artykuł ma na celu przypomnienie niektórych przemian w zakresie kształcenia prawników po II wojnie światowej, ogniskując się na kierunkach reform i ich często długofalowych skutkach w odniesieniu do prawa rzymskiego.

Prawo rzymskie było w II Rzeczypospolitej przedmiotem nauczania w programie studiów prawnych w siedmiu szkołach akademickich: Uniwersytecie Jagiellońskim, Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytecie Warszawskim (noszącym wówczas imię Józefa Piłsudskiego), Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, Uniwersytecie Poznańskim, Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, a także w Wolnej Wszechnicy Polskiej, która nie zdążyła uzyskać przed wojną statusu uniwersytetu⁹. Minimalny wymiar godzinowy obowiązkowych wykładów z prawa rzymskiego, ustalony obowiązującymi przez niemal cały okres międzywojenny przepisami, wynosił 160 godzin na pierwszym roku studiów prawnych¹⁰, aczkolwiek większość uniwersytetów zwiększyła tę liczbę nawet dwukrotnie¹¹. W dniu 12 sierpnia 1939 r. zostało wydane kolejne rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, które nie zdążyło wejść w życie. W kwestii miejsca przedmiotów historycznoprawnych nie zawierało jednak zmian¹².

Po wybuchu wojny środowiska akademickie, pomimo trudnych warunków, podjęły wysiłek polegający na kontynuowaniu kształcenia uniwersyteckiego, zarówno pod okupacją hitlerowską, jak i sowiecką, przekształcając je w tajne nauczanie¹³. Dotyczyło to

---

⁸ Zob. np. program studiów na kierunku „prawo” na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego, w którym prawo rzymskie jest wymienione na pierwszym roku jako jeden z trzech przedmiotów historycznoprawnych do wyboru dla studenta obok historii państwa i prawa polskiego oraz powszechnej historii prawa. Po wytypowaniu tego przedmiotu staje się on przedmiotem obowiązkowym dla studenta, jeżeli jednak wybierze on któryś z pozostałych przedmiotów, swoją edukację prawniczą absolwent studiów zakończy po pięciu latach bez znajomości prawa rzymskiego. Zob. *Uchwała Rady Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego z dnia 18 czerwca 2012 r. oraz z dnia 15 października 2012 r. ze zmianami z dni 10 i 17 czerwca 2013 r. oraz z dnia 24 lutego 2014 r. w sprawie zasad realizacji planu i programu studiów na kierunku – Prawo*, http://www.wpia.uj.edu.pl/documents/41601/23624047/uchwala_program_studiow_prawo-2012-zm.24.02.2014.pdf (dostęp: 20.01.2015).

⁹ Szerzej zob. B. Czech-Jeziarska, *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011 (tam też dalsza literatura); M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie w uniwersytetach w Lublinie w latach 1918–1977* [w:] *Profesorowi Janowi Kodreńskiemu in memoriam*, Łódź 2000, s. 197–207.

¹⁰ *Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 października 1920 r. w sprawie organizacji studiów prawnych w uniwersytetach państwowych* (Dz.Ur. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1920 r., Nr 22, poz. 140).

¹¹ B. Czech-Jeziarska, *Nauczanie...*, s. 98–99, 102–104, 225–227.

¹² Ogłoszono je dopiero w listopadzie 1945 r., a przewidziany w nim program realizowano od 1946 r. Zob. W. Wołodkiewicz, *Nauczanie prawa...*, s. 81.

¹³ Tej tematyki dotyczy obszerna literatura, zob. np. B. Gralak, *Szkołnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984; *idem*, *Szkołnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką*

również studiów prawniczych – próbowano przy tym realizować ich przedwojenny program. Prawo rzymskie miało w nim ugruntowaną pozycję przedmiotu obowiązkowego, więc starano się realizować zarówno wykłady, jak i ćwiczenia, nie zawsze, z racji problemów organizacyjnych, prowadzone przez romanistów¹⁴. Studia prawnicze organizowano w miastach będących ośrodkami uniwersyteckimi, działalność konspiracyjna niejednokrotnie zmuszała do przenoszenia struktur organizacyjnych tajnych uniwersytetów poza granice przedwojennych centrów życia akademickiego¹⁵. Wykształconych w ten sposób podczas wojny prawników uczelnie zrównywały zasadniczo z absolwentami przedwojennych studiów prawniczych.

W reaktywowanych po wojnie uczelniach: Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, Uniwersytecie Jagiellońskim, Uniwersytecie Poznańskim (od 1955 r. noszącym imię Adama Mickiewicza), Uniwersytecie Warszawskim, a także w nowych ośrodkach naukowych: Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, Uniwersytecie Łódzkim, Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu oraz przekształconym w polską szkołę Uniwersytecie Wrocławskim (noszącym w latach 1952–1989 imię Bolesława Bieruta), posiadających wydziały prawne, początkowo realizowano program nauczania z II Rzeczypospolitej, w którym, jak wspomniano, prawo rzymskie miało rangę przedmiotu obowiązkowego, wykładanego na pierwszym roku studiów prawniczych¹⁶. Liczba godzin przeznaczonych na zajęcia z tego przedmiotu zasadniczo nie dorównywała jednak wcześniejszym. Wiodący w tym zakresie przed 1939 r. Uniwersytet Jagielloński miał w swoim programie studiów na pierwszy akademicki rok po odzyskaniu niepodległości liczbę godzin nawet w połowie nieodpowiadającą wymiarowi godzin przedwojennych: 150 godzin wykładów z prawa rzymskiego w ciągu trzech semestrów oraz ćwiczenia z tego przedmiotu w wymiarze 30 godzin¹⁷.

---

i radziecką 1939–1945, Zgierz 2010; J. Krasuski, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1971; *idem*, *Szkolnictwo i oświata w Polsce w latach 1939–1945*, Kielce 1975; S. Mauersberg, *Nauka i szkolnictwo wyższe w latach 1939–1951* [w:] *Historia nauki polskiej*, red. Z. Skubała-Tokarska, t. V, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 316–376.

¹⁴ M. Jońca, *Pod osłoną nocy i mgły. Uwagi na temat nauczania prawa rzymskiego na ziemiach polskich pod okupacją hitlerowską* [w:] *Noctes Iurisprudientiae. Scritti in onore di Jan Zablocki*, red. P. Niczyporuk, A. Tarwacka, Białystok 2015, s. 123–133. Temat m.in. nauczania prawa rzymskiego podczas okupacji został także podjęty w artykule powstałym w udziałem autorki niniejszej publikacji, zamieszczonym w znajdującej się w druku pracy zbiorowej – B. Czech-Jezierska, A. Dębiński, *Prawo rzymskie w Polsce 1939–1945* [w:] *Prawo polskie 1939–44/45*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska.

¹⁵ Np. w Kielcach, Jędrzejowie i Nawarżycach, na ten temat zob. M. Jońca, *Katedra Prawa Rzymskiego* [w:] *Księga jubileuszowa z okazji 90-lecia Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL*, red. A. Dębiński, S. Józwiak, A. Kawalko, M. Kruszewska-Gagoś, H. Witcza, Lublin 2008, s. 82; P. Kałwa, *Tajne nauczanie w latach 1943–1945 w Kielcach* [w:] *Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Lubelskiego w czasie okupacji*, red. J. Ziółek, Lublin 1983, s. 55–59; *Skład osobowy, spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w roku akad. 1946/47 oraz sprawozdanie za lata poprzednie*, Lublin 1947, s. 11–18; W. Kowalenko, *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961; A. Sokół, *Szkolnictwo i oświata w powiecie jędrzejowskim w latach 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1972, t. 14, s. 185–186.

¹⁶ Szerzej zob. B. Czech-Jezierska, *Nauczanie prawa rzymskiego...*, s. 87–158, tam również dalsza literatura.

¹⁷ *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945*, Kraków 1946, s. 11. W Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu wykład z prawa rzymskiego był prowadzony przez 120 godzin, zaś na ćwiczenia z tego przedmiotu przeznaczono 60 godzin. *Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Skład osobowy i spis wykładów 1945/46*, Toruń 1945, s. 28.

W 1945 r. opublikowano i wdrażano w życie również wzmiankowane rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z sierpnia 1939 r.¹⁸, jednak zawarte w nim zmiany nie dotyczyły prawa rzymskiego¹⁹. Kierunki dalszych reform, uznanych powszechnie za potrzebne, były przedmiotem dyskusji i analiz dokonywanych w środowiskach akademickich, prawniczych i ministerialnych²⁰, uzupełniając debatę nad nowym kształtem szkolnictwa akademickiego, przystosowanym do zmienionego ustroju państwa²¹. Wśród głosów domagających się „upraktycznienia” studiów prawniczych opracowano w 1946 r. w Ministerstwie Sprawiedliwości projekt reformy studiów prawniczych w miejsce prawa rzymskiego wprowadzający powszechną historię państwa i prawa, zaś dla prawa rzymskiego przewidujący miejsce na studium specjalnym cywilistycznym i uznający je za zbędne dla innych specjalności²². Po negatywnym zaopiniowaniu projektu przez uniwersyteckie rady wydziałów prawa, krytykujące między innymi ograniczenie kształcenia w zakresie prawa rzymskiego i jego umiejscowienie w programie studiów, projekt ostatecznie nie wszedł w życie. W tym samym roku opublikowano natomiast inne rozporządzenie dotyczące zmian na studiach prawniczych²³, nieuwzględniające jednak zmian postulowanych przez Ministerstwo Sprawiedliwości. Wymiar godzinowy wykładu prawa rzymskiego ustalono na 120 godzin na pierwszym roku²⁴. Swoją pozycję prawo rzymskie utrzymało przez trzy lata, bowiem rok 1949 przyniósł radykalne zmiany nie

¹⁸ Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty z dnia 31 grudnia 1945 r., Nr 8, poz. 333.

¹⁹ Wprowadzono na każdym roku obowiązkowe ćwiczenia z dwóch przedmiotów, jednego z grupy obowiązkowych, drugiego wybranego dowolnie, dokonano także pewnych przesunięć w programie studiów. Na temat wprowadzania w życie przedwojennych przepisów zob. M. Siewierski, *O reformę programu akademickich studiów prawnych i ekonomicznych*, „Państwo i Prawo” 1946, z. 2, s. 66–67.

²⁰ Zob. np. *Sprawozdanie z konferencji w sprawie reformy studiów prawniczych odbytej 16–17 V 1946 w Ministerstwie Sprawiedliwości w Warszawie*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 9–10, s. 34–45; S. Ehrlich, *Reforma studiów prawniczych zrywa z „izolacjonizmem” i zamilowaniem do dogmatyki*, „Głos Ludu” z 23 października 1946, nr 291, s. 3; *idem*, *Reforma studiów prawniczych*, „Kuznica” z 4 lutego 1947, nr 5, s. 4; S. Gawrońska-Wasilkowska, *Reforma uniwersyteckich studiów prawniczych*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 3–4, s. 50; J. Wasilkowski, *Reforma studiów prawniczych*, „Myśl Współczesna” 1949, nr 6–7, s. 314–332.

²¹ Obszernie na ten temat zob. P. Hübner, *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992, s. 194–255.

²² J. Jodłowski, *Akcja szkolenia kadr wymiaru sprawiedliwości*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 7, s. 30. Pierwsze trzy lata miały charakter studium ogólnego, ostatni rok miał być rokiem specjalizacyjnym. Oprócz cywilnej przewidziano specjalizację karną, administracyjną i ekonomiczno-skarbową. Ponadto wprowadzono dużą liczbę przedmiotów szczegółowych. Obszernie na temat projektu zob. W. Wołodkiewicz, *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978, s. 40–42; *idem*, *Europa i prawo rzymskie...*, s. 81–85. Podobny kształt studiów prawniczych, jednakże kształcących jeszcze bardziej „praktycznie” i ograniczających do minimum przedmioty historyczne, proponował M. Siewierski. W uzasadnieniu padło słynne twierdzenie uznające dogmatyczny wykład prawa rzymskiego „za wysoce szkodliwy, gdyż żarąca na psychikę młodego prawnika formułami myślenia magicznego z równoczesnym zatraceniem zrozumienia prawa jako jednej z nauk społecznych”. Cyt za: W. Wołodkiewicz, *Rzymskie korzenie...*, s. 40; *idem*, *Nauczanie prawa...*, s. 83.

²³ *Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 31 października 1946 r. w sprawie organizacji studiów prawnych w szkołach akademickich* (Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty z 1946 r., Nr 11, poz. 318). Rozporządzenie wydano na podstawie *Ustawy z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich* (Dz.U. z 1933 r., Nr 29, poz. 247).

²⁴ Egzamin zdawano, wzorem lat przedwojennych, w formie egzaminu grupowego wraz z innymi przedmiotami tej grupy: powszechną historią ustrojów państwowych i prawa, historią ustroju Polski i prawa polskiego, ekonomią i logiką. Zob. §7.

tylko dla tego przedmiotu, ale też dla studiów prawniczych w ogóle²⁵. Wydane wówczas rozporządzenie w miejsce czteroletnich studiów wprowadzało od roku akademickiego 1949/1950 studia dwustopniowe – trzyletnie studia pierwszego stopnia o charakterze zawodowym, które mogły być uzupełnione o studia magisterskie, dające absolwentowi stopień, nie zaś tytuł naukowy, magistra²⁶. Prawo rzymskie umiejscowiono w nowym programie dopiero na trzecim roku studiów w jeszcze mniejszym wymiarze – 75 godzin. W wyniku tej zmiany studenci rozpoczynający studia prawnicze w 1949 r. mieli natomiast na pierwszym roku studiów wykłady z takich przedmiotów, jak np. prawo cywilne, materializm dialektyczny i historyczny czy zagadnienia Polski współczesnej²⁷. Prawo rzymskie zatem zasadniczo nie było wykładane w polskich uniwersytetach od 1949 do 1951 r.²⁸, za wyjątkiem Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, gdzie zajęcia z tego przedmiotu kontynuowano na Wydziale Prawa Kanonicznego²⁹. Od roku akademickiego 1951/1952 studenci trzeciego roku prawa wszystkich uczelni mogli słuchać obowiązkowych wykładów romanistycznych³⁰. Ta zmiana w nauczaniu prawa rzymskiego wobec nasilających się tendencji do „upraktycznienia” studiów prawniczych mogłaby być interpretowana nawet jako pewne osiągnięcie polskiej romanistyki, kiedy dodamy, że rok 1949 stał się datą likwidacji prawa rzymskiego jako osobnego przedmiotu badań oraz wykładu w dwóch państwach sąsiadujących z Polską – Czechosłowacji i Niemieckiej Republice Demokratycznej. Lata 1949–1950 przyniosły także rozpowszechnienie poglądów na temat wyodrębnienia w romanistyce prawniczej dwóch kierunków – romanistyki „tradycyjnej”, określanej jako „burżuazyjna”, i młodej „romanistyki marksistowskiej”, której rozwój zapoczątkowały publikacje naukowców radzieckich jeszcze z lat 30.³¹ Zdaniem niektórych eksploratorów tego nurtu, dalszego rozwoju wymagała jedynie „romanistyka marksistowska”, zaś przeciwstawiana jej „romanistyka burżuazyjna” mogła tylko dostarczać bazy informacyjnej nagromadzonej przez jej badaczy³².

²⁵ Nieco wcześniej, bo w 1947 r. wydano przepisy odbierające uniwersytetom dużą część autonomii – *Dekret z dnia 28 października 1947 r. o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego* (Dz. U. z 1947 r., Nr 66, poz. 415). Zob. P. Hübner, *Polityka naukowa...*, s. 234–255; Z. Rykowski, W. Władysław, *Kalendarium polskie 1944–1984*, Warszawa 1987, s. 23.

²⁶ *Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 23 grudnia 1949 r. w sprawie organizacji i planu studiów na wydziałach prawa w państwowych szkołach akademickich* (Dz.U. z 1950 r., Nr 6, poz. 58).

²⁷ Zob. §3 ustalający plan studiów na pierwszym roku.

²⁸ Na żadnym poziomie studiów prawniczych w tym okresie w programie studiów nie figurowało prawo rzymskie – studenci pierwszego roku mieli już nowy program zajęć, wyższe roczniki zaś kontynuowały naukę według dawnego programu, uwzględniającego prawo rzymskie na pierwszym roku. Zatem dopiero, gdy studenci pierwszego roku studiów prawniczych w 1949 r. stali się studentami trzeciego roku studiów w 1951 r., wykładano im prawo rzymskie, zgodnie z nowym programem studiów.

²⁹ Wynikało to z podporządkowania programów studiów prawa kanonicznego przepisom kościelnym, umieszczającym prawo rzymskie wśród przedmiotów podstawowych. Zob. A. Dębiński, *Prawo rzymskie* [w:] *Prawo – Kultura – Uniwersytet. 80 lat ośrodka prawniczego KUL*, red. A. Dębiński, Lublin 1999, s. 238; M. Jońca, *Katedra Prawa Rzymskiego...*, s. 77–100.

³⁰ Trzeba zaznaczyć, że na KUL-u od 1952 do 1983 r. jedynie w ramach Wydziału Prawa Kanonicznego, po likwidacji Wydziału Prawa i Nauk Społeczno-Ekonomicznych. W latach 1953–1958 uległ likwidacji także toruński Wydział Ekonomiczno-Prawny.

³¹ K. Kolańczyk, [rec:] *Milan Bartošek, Římské právo a socialistická společnost, Rozpravy Československé Akademie Věd – Řada Společenských Věd 1966, R. 76, z. 12, Československé Akademie Věd, Praha 1966, ss. 112*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. XX, z. 2, s. 153–160.

³² Takie właśnie poglądy reprezentował na przykład czechosłowacki romanista Milan Bartošek, przede wszystkim we wspomnianym dziele *Římské právo a socialistická společnost*, „Rozpravy Československé

Nie wdając się w polemikę z przedstawionym poglądem, wymagającym z pewnością głębszej analizy, można jedynie wysunąć tezę, że wobec, niekiedy dość buńczucznych ideologicznie, ataków na prawo rzymskie i uzasadniania braku potrzeby jego istnienia jako samodzielnej dyscypliny dydaktycznej, rozwój tego typu zapatrywań mógł jednak pośrednio przyczynić się do „obrony” romanistyki.

Kolejne reformy dotyczące uniwersyteckiego kształcenia prawników, choć znaczące dla przyszłych jurystów, nie przyniosły większych zmian w zakresie miejsca prawa rzymskiego w nauczaniu akademickim³³. Nie zaprzestano bynajmniej dyskusji nad tą kwestią³⁴. Pozycja prawa rzymskiego wydawała się zagrożona przez napływające ze wschodu poglądy ideologów socjalizmu realnego. Zarówno Lenin, jak i Stalin negowali podział na *ius publicum* i *ius privatum*, sowieciolodzy, komparatywiści, a nawet niektórzy romanisci z krajów socjalistycznych potwierdzali trafność koncepcji kategorycznie różnicującej prawo socjalistyczne i prawo ustrojów wcześniejszych, opartych m.in. na prawie rzymskim. Dydaktyka tego przedmiotu powinna być wobec powyższego ograniczona jedynie do jego wartości historycznych³⁵. Romanisci polscy obawiali się zatem, jak się zresztą okazało – słusznie, że prawo rzymskie zostanie zmarginalizowane i nie utrzyma pozycji jako samodzielny przedmiot na studiach prawniczych, stając się bądź to wąskim wstępem do współczesnego prawa cywilnego, bądź to częścią składową

Akademie Véd – Řada Společenských Věd” 1966, R. 76, z. 12, Československé Akademie Véd, Praha 1966, a także we wcześniejszych swoich publikacjach. Zob. K. Kolańczyk, [rec:] *Milan Bartošek...*, s. 156–157. Te zapatrywania przyjęły się również w środowisku romanistów węgierskich. Zob. *ibidem*, s. 160, z dalszą literaturą.

³³ W roku 1952 powrócono do koncepcji czteroletnich studiów prawniczych, w roku 1956 przedłużono je do pięciu lat, po czym w roku 1965 powrócono do czterech lat przeznaczonych na edukację prawniczą. Zob. W. Wołodkiewicz, *Nauczanie prawa...*, s. 81. Prawo rzymskie było także w tym czasie wykładane w utworzonej w 1954 r. Akademii Teologii Katolickiej w Warszawie, Centralnej i Wyższej Szkole Prawniczej im. Teodora Duracza, działających w latach 1948–1953, Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, powołanym w 1968 r., i Uniwersytecie Gdańskim, powstałym najpóźniej, bo w 1970 r. Zob. *XX lat Akademii Teologii Katolickiej. Księga Pamiątkowa 1954–1974*, red. H. Wyczawski, Warszawa 1976, s. 14; M. Zaborski, *Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej, cz. II. Centralna Szkoła Prawnicza im. Teodora Duracza, Wyższa Szkoła Prawnicza im. Teodora Duracza, „Palestra”* 1998, Nr 3–4, s. 105–108; *Wyrósł z dobrego drzewa. Uniwersytet Śląski 1968–1998. Fakty, dokumenty, relacje*, Katowice 1998, s. 19, 90; K. Kruczałak, T. Maciejewski, *30-lecie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Powstanie Wydziału i jego rozwój w latach 1970–2000*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, t. 7, s. 9–37.

³⁴ Obszerna dyskusja dotycząca opracowania i uchwalenia ramowych programów przedmiotów historycznoprawnych na wydziałach prawniczych odbyła się podczas konferencji zorganizowanej przez Instytut Historii Prawa Uniwersytetu Warszawskiego w porozumieniu z Ministerstwem Szkolnictwa Wyższego. *Konferencja katedr historycznoprawnych w sprawie nowych programów nauczania przedmiotów historycznoprawnych na Wydziale Prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. XVIII, z. 2, s. 272–288.

³⁵ Francuski komparatywista René David przyczynił się do spopularyzowania teorii o braku jakiegokolwiek wpływu na prawo cywilne krajów socjalistycznych. Zniknięcie prawa rzymskiego z programu czechosłowackich studiów uniwersyteckich w 1949 r. przypisuje się wpływowi naukowca I. Turečka. W Polsce krytycznie o wykładzie prawa rzymskiego wypowiedzieli się m.in. A. Łopatka i H. Kempisty. Zob. A. Łopatka, *Ankieta na temat miejsca dyscyplin historyczno-prawnych wśród nauk historycznych i prawnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, t. XXII, z. 1, s. 200; H. Kempisty, *O właściwym profilu i programie studiów prawniczych*, „Prawo i Życie” 1964, nr 11 (211), s. 2. Szerzej zob. M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie: historia ...*, s. 138–139; W. Wołodkiewicz, *Reżimy autorytarne...*, s. 93–95; *idem*, *Prawo rzymskie w Rosji* [w:] W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie...*, s. 109–111; J. Sondel, *Prawo rzymskie w świecie...*, s. 428–429.

obszernej historii państwa i prawa³⁶. W tym świetle bardziej zrozumiałe stają się próby niektórych naukowców polegające na „dopasowaniu” nauki prawa rzymskiego do nowego modelu prawa i społeczeństwa, starania o znalezienie dla niego miejsca w tym porządku, próby uzasadniania potrzeby badań naukowych, a także wykładu z tego przedmiotu w państwie socjalistycznym³⁷, oceniane przez współczesnych czasem dość surowo³⁸.

W kwestii umiejscowienia prawa rzymskiego w programie studiów część polskich romanistów postulowała pewną zmianę, a mianowicie, aby znalazło się ono na drugim i trzecim semestrze studiów³⁹. Program studiów prawniczych wchodzący w życie w roku akademickim 1965/1966 rozdzielał ten przedmiot zgodnie z powyższą propozycją na pierwszy i drugi rok studiów, w wymiarze 60 godzin wykładów i 30 godzin ćwiczeń⁴⁰, nie spotkało się to jednak z powszechną akceptacją⁴¹.

Pozycja prawa rzymskiego na studiach prawniczych, choć będąca przedmiotem polemiki w środowisku prawniczym, utrwalona jednak w latach 60., została utracona w wyni-

³⁶ *Konferencja...*, s. 279.

³⁷ Zob. np. K. Kolańczyk, [rec:] *Nowy podręcznik rzymskiego prawa prywatnego. Uwagi w związku z pracą Wacława Osuchowskiego, Zarys rzymskiego prawa prywatnego, Warszawa 1962, PWN, ss. 553*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, t. XVII, z. 1 (nadbitka), s. 248–255; *idem, Über den Bildungswert der römischen Zivilprozesslehre für den sozialistischen Juristen*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Iuridica et Politica”, 1970, t. 17, z. 22, s. 279–299; M. Kuryłowicz, *Das römische Recht in den sozialistischen Staaten – ausgewählte methodologische Probleme*, „Aktuelle Fragen der Methodologie in den Altertumswissenschaften” 1978, 11–13.4, Rechtsgeschichte. Sonderdruck. Wilhelm-Pieck-Universität Rostock Sektion Geschichte 1979, s. 25–31; *idem, Prawo rzymskie we współczesnej Polsce [w:] Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa, cz. 2, Lublin 1998, s. 373–374 (z dalszą literaturą); idem, Tradycje prawa rzymskiego w rozwoju polskiego prawa cywilnego [w:] Tradycja i postęp w prawie*, red. R. Tokarczyk, Lublin 1983, s. 75–94; H. Rot, *Problemy kodyfikacji prawa w PRL*, Wrocław 1978, s. 38–39; A. Wiliński, *Das Problem eine didaktischen Zusammenarbeit von Romanisten und Zivilisten in der Rechtswissenschaftlichen Fakultäten*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Iuridica et Politica”, 1970, t. 17, z. 27, s. 343–346.

³⁸ Tematyka związków prawa socjalistycznego z prawem rzymskim wykracza zdecydowanie poza ramy niniejszej dysertacji, wydaje się jednak, że poglądy naukowców wyrażane w ramach czasowych nią objętych wymagają głębszej analizy, dotyczącej także, a może przede wszystkim, kontekstu historycznego i politycznego, w którym się znaleźli. Por. M. Jońca, *Prawo rzymskie. Marginalia*, Lublin 2011, s. 328–340, gdzie autor przedstawia interesującą polemikę z koncepcjami forującymi odnajdowanie w prawie sowieckim elementów prawa rzymskiego.

³⁹ Na trzecim semestrze bowiem zaczynał się wykład z prawa cywilnego. Taką opinię wyrazili profesorowie: Kazimierz Kolańczyk, Wacław Osuchowski i Adam Wiliński podczas wspomnianej konferencji. *Konferencja...*, s. 276, 280, 283–284; K. Kolańczyk, [rec:] *Milan Bartošek...*, s. 160, przyp. 23.

⁴⁰ *Plan studiów i ramowe programy nauczania. Prawo*, Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego. Departament Studiów Uniwersyteckich, Ekonomicznych i Pedagogicznych, Warszawa 1968, s. 8–9. Tam też bardzo ogólny ramowy program wykładów z prawa rzymskiego. *Ibidem*, s. 35. Podstawą prawną była już nowa ustawa z 15 grudnia 1951 r. *o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki* (Dz.U. z 1952 r., Nr 6, poz. 38), która zastąpiła przedwojenną ustawę z dnia 15 marca 1933 r. *o szkołach akademickich* (Dz.U. z 1933 r., Nr 29, poz. 247).

⁴¹ „Czasopismo Prawno-Historyczne” przeprowadziło w tym czasie ankietę *Miejsce dyscyplin historycznoprawnych wśród nauk historycznych i prawnych*, której wyniki cyklicznie publikowano: „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1969, t. XXI, z. 2, s. 165–199; 1970, t. XXII, z. 2, s. 195 i n.; 1971, t. XXIII, z. 2, s. 179 i n. Prof. Jan Gwiżdżomski uważał takie umiejscowienie prawa rzymskiego na studiach prawniczych za niefortunne, gdyż, jego zdaniem, rozpoczynanie wykładów z prawa cywilnego przed zdaniem egzaminu z prawa rzymskiego jest niezgodne z „funkcją prawa rzymskiego w ramach studiów prawnych”. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, t. XXII, z. 2, s. 196–197.

ku realizacji koncepcji zmian programowych, które pojawiły się w następnej dekadzie. Lata 70. przyniosły kolejną falę dyskusji, trwającej w powojennej Polsce już ćwierć wieku.

Jedna z tych koncepcji została przedstawiona przez Jana Baszkiewicza⁴². Zakładała ona wprowadzenie szeroko rozumianej elastyczności studiów prawniczych i administracyjnych⁴³. Sekwencja poszczególnych przedmiotów w nowym planie studiów mogłaby być, zdaniem autora zmian, określana decyzją rad wydziałowych, przedmioty zaś należałoby grupować na kilku piętrach planu studiów, co oznaczało ograniczenie liczby przedmiotów szczegółowych. W założeniach teoretycznych reformy nie uwzględniono konkretnych modyfikacji w zakresie zmiany miejsca i roli prawa rzymskiego, jak się jednak niedługo okazało, stała się ona podstawą przełomowego momentu w tym zakresie.

Zmiany proponowane przez prof. Baszkiewicza stały się przedmiotem dyskusji w środowisku historyków prawa. Na posiedzeniu Komisji Historyczno-Prawnej Polskiego Towarzystwa Historycznego autor nowego programu wygłosił referat, w którym przewidywał integrację przedmiotów historycznoprawnych w ramach trzech przedmiotów wykładowych: na studiach prawniczych – historii ustrojów państwowych i historii prawa, zaś na studiach administracyjnych – historii doktryn politycznoprawnych⁴⁴. Referent, przewidując zapewne zrozumiały skądinąd sprzeciw audytorium, zapowiedział, że sama reforma jest sprawą przesądzoną, a przedmiotem dyskusji powinien być jedynie najwłaściwszy sposób wprowadzenia jej w życie. Pomimo tej próby asekuracji przed krytyką, historycy prawa pozwolili sobie na liczne uwagi ocenne, w których, oprócz uznania dla ogólnych założeń reformy, wyrażono także wątpliwość w odniesieniu do konkretnych rozwiązań. Projekt włączenia wykładu prawa rzymskiego do historii prawa wzbudził żywy sprzeciw – „według opinii licznych dyskutantów odbija się to na ogólnej kulturze prawniczej absolwentów, a ponadto grozi zaprzepaszczeniem świetnego dorobku nauki prawa rzymskiego w Polsce”⁴⁵. Postulowano pozostawienie swobody decyzji co do ostatecznego kształtu programu studiów radom wydziałowym i przeznaczenie kilku lat na zebranie doświadczeń oraz ich analizę⁴⁶. Postanowiono również przedstawić stanowisko komisji ministro-

---

⁴² Jan Baszkiewicz był wówczas pracownikiem naukowym Instytutu Nauk Politycznych na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, kierującym Zakładem Historii Doktryn Politycznych i Prawnych. Zob. M. Banaszek, *Profesor Jan Baszkiewicz (3 stycznia 1930 – 27 stycznia 2011)*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2011, t. 15, nr 1, s. 21–48; H. Olszewski, *Jan Baszkiewicz (1930–2011)*, „Nauka” 2011, nr 1, s. 177–182.

⁴³ Założenia koncepcji zmian programowych zostały przedstawione na łamach „Państwa i Prawa”. Zob. J. Baszkiewicz, *O modernizacji studiów prawniczych i administracyjnych*, „Państwo i Prawo” 1975, t. 30, z. 4, s. 28–37. Inna koncepcja zmian, opierająca się na wprowadzeniu specjalizacji na studiach prawniczych, została zaproponowana w 1972 r. przez Andrzeja Stelmachowskiego. Zob. W. Wołodkiewicz, *Nauczanie prawa...*, s. 85.

⁴⁴ *Posiedzenie Komisji Historyczno-Prawnej Polskiego Towarzystwa Historycznego na temat projektów nowych programów przedmiotów historyczno-prawnych na studiach prawniczych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1976, t. 28, z. 1, s. 224. Prof. Baszkiewicz zapowiadał również poszerzenie horyzontów przyszłego absolwenta studiów prawniczych m.in. poprzez ograniczenie tradycyjnej metody wykładu na rzecz konwersatoriów, seminariów, zajęć w sądach, ćwiczeń w terenie i „innych podobnie intensywnych form szkolenia”. *Ibidem*, s. 223.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 224.

⁴⁶ *Ibidem*. Tę propozycję złożył docent Stanisław Russocki, prof. Zbigniew Zdrójkowski poparł to rozwiązanie, sugerując odroczenie reformy co najmniej do roku 1976/1977, w celu kontynuowania dyskusji

wi nauki i szkolnictwa wyższego, wraz z propozycją włączenia do dalszych prac nad reformą przedstawicieli środowiska historyków prawa w osobach Kazimierza Kolańczyka oraz Katarzyny Sójki-Zielińskiej. Postulaty ujęto w formę uchwały, w której wyraźnie domagano się utrzymania prawa rzymskiego jako przedmiotu mającego „szczególną wartość dla wyrobienia ogólnej kultury prawniczej, kształcenia myślenia prawniczego i przyswojenia siatki pojęć prawnych”⁴⁷. Za niecelowe uznano łączenie tego przedmiotu z projektowaną powszechną historią prawa, która powinna, zdaniem Komisji, stanowić drugą część porównawczej historii powszechnej państwa i prawa, ewentualnie przedmiot specjalistyczny na wyższych latach studiów.

Pomimo protestów środowiska naukowego, zgodnie z wcześniejszą zapowiedzią, reformę studiów prawniczych i administracyjnych, opartą na koncepcji zmian programowych Jana Baszkiewicza, wprowadzono w życie w roku akademickim 1975/1976. Reforma kumulowała dyscypliny prawne w obszerniejsze przedmioty, wchłaniające w swój zakres nauki w jakiś sposób do siebie zbliżone⁴⁸. Prawo rzymskie uznano za „pokrewne” w stosunku do innych przedmiotów historycznoprawnych i likwidując je jako odrębną dyscyplinę dydaktyczną, umiejscowiono w ogólnej historii prawa, wykładanej na pierwszym roku studiów, gdzie pierwszy semestr zajmowała historia praw antycznych⁴⁹. W ten sposób zniknęło ono z programu studiów prawniczych na sześć lat, aczkolwiek należy podkreślić, że faktycznie treści programowych z zakresu prawa rzymskiego nie wyrugowano całkowicie, a jedynie ograniczono, ostateczny kształt wykładu „Historii prawa” pozostawiając wydziałom prawa. Pozostałościami po tym etapie są m.in. skrypty dla studentów do nauki przedmiotu „Historia prawa”, sporą część treści poświęcające prawu rzymskiemu. Były to przykładowo opracowana w Lublinie *Historia prawa państw antycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego)*⁵⁰ czy poznańska oraz toruńska *Historia prawa*⁵¹. Jedynymi uczelniami, w których prawo rzymskie było nadal wykładane jako samodzielny przedmiot dydaktyczny, były Akademia Teologii Katolickiej w Warszawie i Katolicki Uniwersytet Lubelski, w obu na Wydziałach Prawa Kanonicznego⁵².

W środowisku akademickim podkreślano niefortunność decyzji o likwidacji prawa rzymskiego w programie studiów prawniczych, wyrażano także zaniepokojenie „obni-

i modyfikacji reformy. Profesor Juliusz Bardach, przyłączając się do tej opinii, słusznie argumentował, że „nawet najdoskonalsza reforma byłaby trudna do zrealizowania wobec tak licznych zastrzeżeń w środowisku historyków prawa”.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 225. Z naciskiem wypowiedziano się przede wszystkim o konieczności utrzymania jako osobnego przedmiotu historii państwa i prawa Polski, a także o potrzebie włączenia do przedmiotów obowiązkowych historii administracji XIX i XX w.

⁴⁸ J. Baszkiewicz, *O modernizacji...*, s. 30–32.

⁴⁹ Zob. M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie we współczesnej...*, s. 371.

⁵⁰ M. Kuryłowicz, M. Żołnierczuk, J. Kosiorkiewicz, *Historia prawa państw antycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego)*, Lublin 1980.

⁵¹ W. Bojarski, B. Wierzbowski, *Historia prawa*, część I. *Starożytność*, Toruń 1978; B. Lesiński, W. Rozwadowski, *Historia prawa*, Poznań 1978.

⁵² W Akademii Teologii Katolickiej prawo rzymskie było wykładane na trzecim roku studiów na trzech kierunkach: kanonicznym, kanoniczno-cywilnym oraz kanoniczno-historycznym, a także w Studium Zaocznym Prawa Kanonicznego. Zob. *Akademia Teologii Katolickiej. Skład osobowy oraz spis wykładów i ćwiczeń*, Warszawa 1975, s. 234, 246, 248–249. W Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w sekcji prawa kanonicznego. Zob. A. Dębiński, *Prawo rzymskie...*, s. 238.

żeniem się poziomemu nauczaniu dyscyplin związanych bezpośrednio lub pośrednio z aparatem pojęciowym wypracowanym przez prawo rzymskie, jak np. prawo cywilne⁵³. Podobne obawy formułowali prawnicy praktycy, w szczególności cywiliści. Zrzeszenie Prawników Polskich zwołało wiosną 1980 r. specjalne spotkanie pod hasłem „Grupy Zainteresowań Prawem Rzymskim”, podczas którego za przywróceniem prawa rzymskiego do programu uniwersyteckich studiów opowiadali się nie tylko specjaliści zwani niechętnie „agentami Justyniana”, ale także naukowcy niezwiązani z prawem rzymskim i przedstawiciele zawodów prawniczych⁵⁴. Wskazywano na wiele niekorzystnych zjawisk wynikających z niedoborów prawa rzymskiego w kształceniu współczesnych jurystów, zwracano również uwagę na ujemne tego skutki⁵⁵.

Kryzys polityczny i ekonomiczny w Polsce końca lat 70. doprowadził do wydarzeń roku 1980 i lawinowo następujących po nim zmian, których władze komunistyczne nie potrafiły już skutecznie zahamować. Wydziały prawne funkcjonujące według zmienionego i od początku krytykowanego porządku studiów opracowywały własne koncepcje programu studiów prawniczych. Programy te zasadniczo przywracały prawu rzymskiemu rangę samodzielnej dyscypliny naukowej⁵⁶.

Równoległe z tymi działaniami trwały prace nad nowym aktem prawnym regulującym sytuację szkół wyższych, przygotowywanym przez prawników powiązanych z „Solidarnością”. Mimo wprowadzenia w grudniu 1981 r. stanu wojennego, 4 maja 1982 r. uchwalono nową ustawę o szkolnictwie wyższym⁵⁷. Na mocy jej postanowień rady wydziałowe zyskały swobodę w ustalaniu programów studiów⁵⁸, skutkiem czego na wydziałach prawa podjęto decyzje mające na celu m.in. przywrócenie prawa rzymskiego jako odrębnego przedmiotu podstawowego i obowiązkowego⁵⁹. Wpływ na to miała także z pewnością aktywność środowiska prawniczego, m.in. powołanie wspomnianej „Grupy Zainteresowań Prawem Rzymskim” przy Zarządzie Głównym Związku Prawników Polskich oraz podjęcie odpowiedniej uchwały w tej sprawie podczas X Krajowego Zjazdu ZPP, a także postulaty publikowane na łamach prasy⁶⁰. Umiejscowienie prawa rzymskiego zasadniczo nie powróciło jednak do stanu sprzed reformy, czyli do pozycji pomiędzy przedmiotami historycznoprawnymi a współczesnym prawem cywilnym,

⁵³ M. Rymuszko, *Powrót prawa rzymskiego*, „Prawo i Życie” 1980, nr 14 (808), s. 7. „Przyczyn takiego stanu rzeczy należy właśnie upatrywać w braku mocnej i trwałej podstawy teoretycznej, którą dawała studentom znajomość elementarnych zasad prawa rzymskiego”. *Ibidem*.

⁵⁴ M. Rymuszko, *Raz jeszcze o prawie rzymskim – i nie tylko*, „Prawo i Życie” 1980, nr 15 (809), s. 4.

⁵⁵ Niczym ponury żart zabrzmiała historia zrelacjonowana przez przedstawiciela Naczelnej Rady Adwokackiej, który występując jako pełnomocnik strony w procesie przed Sądem Wojewódzkim w Warszawie, użył w pewnym momencie łacińskiej sentencji prawnej, zaczerpniętej z fundamentalnych zasad prawa rzymskiego. Sędzia przerwał mu ten wywód ze słowami „Panie mecenasie, proszę mi tutaj nie powoływać się na prawo rzymskie, bo to było prawo klasowego ucisku”. *Ibidem*.

⁵⁶ Jako primaaprilisowy żart opublikowano informację o wydaniu decyzji Ministerstwa Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki z dnia 1 kwietnia 1980 r., przywracającą prawu rzymskiemu status samodzielnego przedmiotu. Zob. M. Rymuszko, *Powrót prawa rzymskiego...*, s. 4. „Takiej decyzji nie ma i jak na razie nie zanoś się na to, by została podjęta, mimo iż sprawa ze wszech miar zasługuje na rozważenie”. M. Rymuszko, *Raz jeszcze o prawie rzymskim...*, s. 4.

⁵⁷ Dz.U. z 1982 r., Nr 14, poz. 113.

⁵⁸ Art. 60 pkt 4.

⁵⁹ M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie we współczesnej...*, s. 371–372.

⁶⁰ Zob. A. Dobrzyński, *Prawo rzymskie: prehistoria czy element współczesności*, „Prawo i Życie” 1986, nr 18 (1113), s. 9; A. Werner, *Prawo rzymskie*, „Prawo i Życie” 1986, nr 31 (1126), s. 7.

pozostając na większości wydziałów prawnych na pierwszym roku studiów, w wymiarze od 60 do 120 godzin⁶¹.

* * *

W etapach przemian dotyczących kształtu studiów prawniczych w powojennej Polsce można zaobserwować powiązania z ówczesną sytuacją polityczną kraju. Władze państwowe realizowały postulaty ideologów sowieckich w pierwszych latach powojennych, potem październikowa „odwilż” przyniosła złagodzenie polityki naukowej, zaostrożonej z kolei w latach 70. W początkowym okresie prawo rzymskie zdołało zachować swoją pozycję wśród dyscyplin prawniczych, pomimo licznych ataków ideologicznych i prób usunięcia go z programu studiów. Systematycznie zmniejszała się jednak liczba godzin przeznaczonych na realizację tego przedmiotu, zmieniało się także jego umiejscowienie: początkowo usytuowane na pierwszym roku 5-letnich studiów, potem na trzecim roku 3-letnich studiów pierwszego stopnia, następnie na przełomie pierwszego i drugiego roku studiów 4-letnich, a po przywróceniu studiów 5-letnich na drugim roku studiów, gdzie pozostało aż do czasu jego likwidacji w 1975 r. W następnym okresie było tylko elementem wtapiającym się w ogólną „Historię prawa”, aż do roku 1981, kiedy to studenci prawa znów mogli słuchać wykładów z tego przedmiotu, przeważnie na pierwszym roku studiów. Było to przejawem uzyskania przez rady wydziałów prawa autonomii w decydowaniu o kształcie studiów prawniczych. Wielowiekowa tradycja wykładu z prawa rzymskiego w polskich uniwersytetach, postawa romanistów, historyków prawa i cywilistów, angażujących się w polemiki na temat przydatności nauki prawa rzymskiego dla przyszłych prawników i jego roli w cywilistyce, sprawiły, że niełatwo było je wyrugować z edukacji prawniczej. Trudno także nie zgodzić się z twierdzeniem profesora Marka Kuryłowicza, że „systematyczna dyskusja nad znaczeniem prawa rzymskiego, prowadzona m.in. z punktu widzenia jego przydatności w państwach socjalistycznych, przyniosła należyte efekty”⁶².

Problematyka niniejszego artykułu z założenia nie objęła także szczegółowych analiz w zakresie polityki naukowej powojennych władz państwowych w stosunku do miejsca prawa rzymskiego w programie studiów prawniczych, a także poglądów poszczególnych polskich romanistów w tej kwestii. Ta tematyka również zasługuje na dalszą eksplorację współczesnych badaczy.

---

⁶¹ Jedynie w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika w Toruniu prawo rzymskie było wykładane na drugim roku studiów, na Uniwersytecie Śląskim w Katowicach natomiast nie było wykładane w ogóle. Zob. zestawienie programów studiów prawniczych na poszczególnych uniwersytetach w roku akademickim 1981/1982. „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1982, t. XXXIV, z. 2, s. 203–222.

⁶² M. Kuryłowicz, *Prawo rzymskie we współczesnej...*, s. 375; *idem*, *Prawo rzymskie: historia...*, s. 139.

Bibliografia

Źródła

- Dekret z dnia 28 października 1947 r. o organizacji nauki i szkolnictwa wyższego* (Dz.U. z 1947 r., Nr 66, poz. 415).
- Uchwała Rady Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego z dnia 18 czerwca 2012 r. oraz z dnia 15 października 2012 r. ze zmianami z dni 10 i 17 czerwca 2013 r. oraz z dnia 24 lutego 2014 r. w sprawie zasad realizacji planu i programu studiów na kierunku – Prawo*, http://www.wpia.uj.edu.pl/documents/41601/23624047/uchwala_program_studiow_prawo-2012-zm.24.02.2014.pdf (dostęp: 20.01.2015).
- Ustawa z dnia 15 marca 1933 r. o szkołach akademickich* (Dz.U. z 1933 r., Nr 29, poz. 247).
- Ustawa z dnia 31 grudnia 1944 r. o powołaniu Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U. z 1944 r., Nr 19, poz. 99).
- Ustawa konstytucyjna z dnia 26 maja 1951 r. o trybie przygotowania Konstytucji Polski Ludowej* (Dz. U. z 1951 r., Nr 41, poz. 255).
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r.* (Dz.U. z 1952 r., Nr 33, poz. 232).
- Ustawa z 15 grudnia 1951 r. o szkolnictwie wyższym i o pracownikach nauki* (Dz.U. z 1952 r., Nr 6, poz. 38)
- Ustawa z dnia 4 maja 1982 r. o szkolnictwie wyższym* (Dz.U. z 1982 r., Nr 14, poz. 113).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 12 sierpnia 1939 roku* (Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty z dnia 31 grudnia 1945 r., Nr 8, poz. 333).
- Rozporządzenie Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 16 października 1920 r. w sprawie organizacji studiów prawnych w uniwersytetach państwowych* (Dz.Urz. Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 1920 r., Nr 22, poz. 140).
- Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 31 października 1946 r. w sprawie organizacji studiów prawnych w szkołach akademickich* (Dz.Urz. Ministerstwa Oświaty Nr 11, poz. 318).
- Rozporządzenie Ministra Oświaty z dnia 23 grudnia 1949 r. w sprawie organizacji i planu studiów na wydziałach prawa w państwowych szkołach akademickich* (Dz.U. z 1950 r., Nr 6, poz. 58).

Źródła drukowane

- Akademia Teologii Katolickiej. Skład osobowy oraz spis wykładów i ćwiczeń*, Warszawa 1975.
- Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za okres wojny 1939–1945 oraz za rok akademicki 1945*, Kraków 1946.
- Skład osobowy, spis wykładów i instytucji Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w roku akad. 1946/47 oraz sprawozdanie za lata poprzednie*, Lublin 1947.
- Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Skład osobowy i spis wykładów 1945/1946*, Toruń 1945.

Opracowania

- Banaszkiewicz M., *Profesor Jan Baszkiewicz (3 stycznia 1930 – 27 stycznia 2011)*, „Politeja. Pismo Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politycznych Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2011, t. 15, nr 1.

- Baszkiewicz J., *O modernizacji studiów prawnych i administracyjnych*, „Państwo i Prawo” 1975, t. 30, z. 4.
- Bojarski W., Wierzbowski B., *Historia prawa*, część I. *Starożytność*, Toruń 1978.
- Bosiacki A., *Prawo rzymskie w systemach totalitarnych (przypadek ZSRR, Włoch i Niemiec): Zarys problematyki*, „Studia Iuridica” 1999, nr 37.
- Czech-Jezińska B., *Nauczanie prawa rzymskiego w Polsce w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Lublin 2011.
- Czech-Jezińska B., Dębiński A., *Prawo rzymskie w Polsce 1939–1945 [w:] Prawo polskie 1939–44/45*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska [w druku].
- Dębiński A., *Prawo rzymskie a kultura prawna Europy [w:] Prawo polskie. Próba syntezy*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska, Warszawa 2009.
- Dębiński A., *Prawo rzymskie [w:] Prawo – Kultura – Uniwersytet. 80 lat ośrodka prawniczego KUL*, red. A. Dębiński, Lublin 1999.
- Dobrzyński A., *Prawo rzymskie: prehistoria czy element współczesności*, „Prawo i Życie” 1986, nr 18 (1113), s. 9.
- Ehrlich S., *Reforma studiów prawnych*, „Kuźnica” z 4 lutego 1947, nr 5.
- Ehrlich S., *Reforma studiów prawnych zrywa z „izolacjonizmem” i zamilowaniem do dogmatyki*, „Głos Ludu” z 23 października 1946, nr 291.
- Gawrońska-Wasilkowska S., *Reforma uniwersyteckich studiów prawnych*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 3–4.
- Gralak B., *Szkolnictwo akademickie i nauka polska w okresie okupacji hitlerowskiej*, Łódź 1984.
- Gralak B., *Szkolnictwo wyższe i nauka polska pod okupacją niemiecką i radziecką 1939–1945*, Zgierz 2010.
- Hübner P., *Polityka naukowa w Polsce w latach 1944–1953. Geneza systemu*, t. I, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Jodłowski J., *Akcja szkolenia kadr wymiaru sprawiedliwości*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 7, s. 30.
- Jońca M., *Katedra Prawa Rzymskiego [w:] Księga jubileuszowa z okazji 90-lecia Wydziału Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL*, red. A. Dębiński, S. Józwiak, A. Kawalko, M. Kruszewska-Gagoś, H. Witczak, Lublin 2008.
- Jońca M., *Pod osłoną nocy i mgły. Uwagi na temat nauczania prawa rzymskiego na ziemiach polskich pod okupacją hitlerowską [w:] Noctes Iurisprudentiae. Scritti in onore di Jan Zabłocki*, red. P. Niczyporuk, A. Tarwacka, Białystok 2015.
- Jońca M., *Prawo rzymskie. Marginalia*, Lublin 2011.
- Kallas M., Lityński A., *Historia ustroju i prawa Polski Ludowej*, Warszawa 2000.
- Kałwa P., *Tajne nauczanie w latach 1943–1945 w Kielcach [w:] Działalność Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Lubelskiego w czasie okupacji*, red. J. Ziółek, Lublin 1983.
- Kempisty H., *O właściwy profil i program studiów prawnych*, „Prawo i Życie” 1964, nr 11 (211).
- Kładoczny P., *Kształcenie prawników w Polsce w latach 1944–1989*, „Studia Iuridica” 1998, t. 35.
- Kolańczyk K., [rec:] *Milan Bartošek, Římské právo a socialistická společnost, Rozpravy Československé Akademie Věd – Řada Společenských Věd 1966, R. 76, z. 12 Československé Akademie Věd, Praha 1966, ss. 112*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1968, t. XX, z. 2.
- Kolańczyk K., [rec:] *Nowy podręcznik rzymskiego prawa prywatnego. Uwagi w związku z pracą Wacława Osuchowskiego Zarys rzymskiego prawa prywatnego, Warszawa 1962, PWN, ss. 553*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, t. XVII, z. 1 (nadbitka).
- Kolańczyk K., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1997.
- Kolańczyk K., *Über den Bildungswert der römischen Zivilprozesslehre für den sozialistischen Juristen*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Iuridica et Politica” 1970, t. 17, z. 22.

- Konferencja katedr historycznoprawnych w sprawie nowych programów nauczania przedmiotów historycznoprawnych na Wydziale Prawa*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1966, t. XVIII, z. 2.
- Kowalenko W., *Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański 1940–1945*, Poznań 1961.
- Kowalski G., *O miejsce historii prawa w programie studiów uniwersyteckich. Polemika między Oswaldem Balzerem a Juliuszem Makarewiczem*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2004, t. LVI, z. 2.
- Krasuski J., *Szkolnictwo i oświata w Polsce w latach 1939–1945*, Kielce 1975.
- Krasuski J., *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1971.
- Kruczalak K., Maciejewski T., *30-lecie Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego. Powstanie Wydziału i jego rozwój w latach 1970–2000*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2000, t. 7.
- Kuryłowicz M., *Das römische Recht in den sozialistischen Staaten – ausgewählte methodologische Probleme*, „Aktuelle Fragen der Methodologie in den Altertumswissenschaften” 1978, 11–13.4, Rechtsgeschichte. Sonderdruck. Wilhelm-Pieck-Universität Rostock Sektion Geschichte 1979.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie: historia – tradycja – współczesność*, Lublin 2003.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie w uniwersytetach w Lublinie w latach 1918–1977 [w:] Profesori Janowi Kodrębskiemu in memoriam*, Łódź 2000.
- Kuryłowicz M., *Prawo rzymskie we współczesnej Polsce [w:] Polska lat dziewięćdziesiątych. Przemiany państwa i prawa*, cz. 2, Lublin 1998.
- Kuryłowicz M., *Symbol prawa ludzkiego. Szkice o prawie rzymskim w utworach Louisa Aragona i Mieczysława Jastruna*, Lublin 2008.
- Kuryłowicz M., *Tradycje prawa rzymskiego w rozwoju polskiego prawa cywilnego [w:] Tradycja i postęp w prawie*, red. R. Tokarczyk, Lublin 1983.
- Kuryłowicz M., Żolnierczuk M., Kosioriewicz J., *Historia prawa państw antycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego)*, Lublin 1980.
- Lesiński B., Rozwadowski W., *Historia prawa*, Poznań 1978.
- Łopatka A., *Ankieta na temat miejsca dyscyplin historyczno-prawnych wśród nauk historycznych i prawnych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1970, t. XXII, z. 1.
- Mauersberg M., *Nauka i szkolnictwo wyższe w latach 1939–1951 [w:] Historia nauki polskiej*, red. Z. Skubała-Tokarska, t. V, cz. 1, Wrocław–Warszawa–Kraków 1992.
- Olszewski H., *Jan Baszkiewicz (1930–2011)*, „Nauka” 2011, nr 1.
- Pawlak A., *Pożytywnie o sędziach. Wywiad z prof. Małgorzatą Gersdorf, Pierwszym Prezesem SN*, „Na Wokandzie” 2015, t. 23, nr 1.
- Plan studiów i ramowe programy nauczania. Prawo*, Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego, Departament Studiów Uniwersyteckich, Ekonomicznych i Pedagogicznych, Warszawa 1968.
- Posiedzenie Komisji Historyczno-Prawnej Polskiego Towarzystwa Historycznego na temat projektów nowych programów przedmiotów historyczno-prawnych na studiach prawniczych*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1976, t. XXVIII, z. 1.
- Pyter M., *Miejsce dyscyplin historycznoprawnych w wykształceniu jurystycznym w okresie międzywojennym*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2004, t. 14, z. 1.
- Rot H., *Problemy kodyfikacji prawa w PRL*, Wrocław 1978.
- Rykowski Z., Władyka W., *Kalendarium polskie 1944–1984*, Warszawa 1987.
- Rymuszko M., *Powrót prawa rzymskiego*, „Prawo i Życie” 1980, nr 14 (808).
- Rymuszko M., *Raz jeszcze o prawie rzymskim – i nie tylko*, „Prawo i Życie” 1980, nr 15 (809).

- Siewierski M., *O reformę programu akademickich studiów prawnych i ekonomicznych*, „Państwo i Prawo” 1946, z. 2.
- Sokół A., *Szkolnictwo i oświata w powiecie jędrzejowskim w latach 1939–1945*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1972, t. 14.
- Sondel J., *O współczesnych wartościach prawa rzymskiego*, „Przegląd Humanistyczny” 1976, nr 8.
- Sondel J., *Prawo rzymskie w świecie współczesnym* [w:] *Haec mihi in animis vestris templa. Studia Classica in Memory of Professor Lesław Morawiecki*, red. P. Berdowski, B. Błahaczek, Rzeszów 2007.
- Sprawozdanie z konferencji w sprawie reformy studiów prawnych odbytej 16–17 V 1946 w Ministerstwie Sprawiedliwości w Warszawie*, „Demokratyczny Przegląd Prawniczy” 1946, nr 9–10.
- Wasilkowski J., *Reforma studiów prawnych*, „Myśl Współczesna” 1949, nr 6–7.
- Werner A., *Prawo rzymskie*, „Prawo i Życie” 1986, nr 31 (1126).
- Wiliński A., *Das Problem eine didaktischen Zusammenarbeit von Romanisten und Zivilisten in der Rechtswissenschaftlichen Fakultäten*, „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata. Acta Iuridica et Politica” 1970, t. 17, z. 27.
- Wołodkiewicz W., *Czy prawo rzymskie będzie istnieć? Uwagi na marginesie nowych prac nad reformowaniem studiów wyższych*, „Palestra” 2012, nr 9–10.
- Wołodkiewicz W., *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., *Nauczanie prawa w II Rzeczypospolitej*, „Życie Szkoły Wyższej” 1973, t. 21, nr 6.
- Wołodkiewicz W., *Nauczanie prawa – między wymogami teorii i praktyki* [w:] W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., *Prawo rzymskie w Rosji* [w:] W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., *Reżimy autorytarne a prawo rzymskie* [w:] W. Wołodkiewicz, *Europa i prawo rzymskie. Szkice z historii europejskiej kultury prawnej*, Warszawa 2009.
- Wołodkiewicz W., *Rzymskie korzenie współczesnego prawa cywilnego*, Warszawa 1978.
- Wyrósł z dobrego drzewa. Uniwersytet Śląski 1968–1998. Fakty, dokumenty, relacje*, Katowice 1998.
- XX lat Akademii Teologii Katolickiej. Księga Pamiątkowa 1954-1974*, red. H. Wyczawski, Warszawa 1976.
- Zaborski M., *Szkolenie „sędziów nowego typu” w Polsce Ludowej, cz. II. Centralna Szkoła Prawnicza im. Teodora Duracza, Wyższa Szkoła Prawnicza im. Teodora Duracza*, „Palestra” 1998, nr 3–4.